

Jaffa

או: לאן מוביל שביל קליפות התפוזים?

על הדיאלוג בין אריק בוקובזה לנחום גוטמן

לאחר שזיהה עצמו כאחרון הציירים המזרחיים-בצלאליים, או כצאצא מטפורי שלהם (בצלאל, גרסה ב', בית האמנים, ירושלים, 2006¹), פנה אליהו-אריק בוקובזה ליצירתו של נחום גוטמן, אף הוא תלמיד "בצלאל הישן"², והחל לנהל איתו דיאלוג ישיר באמצעות ציוריו. אך בעוד שמחובב, סרי, ששון, מזרחי, עזרא ונחמיאס – קבוצת התלמידים ממוצא מזרחי שלמדו במוסד המהולל בשני העשורים הראשונים לקיומו (אליהם צירף עצמו בוקובזה באופן פיקטיבי כחבר-ללימודים וכשותף-לזרות) נבלעו בתהום השכחה, היה נחום גוטמן הצעיר, יליד בסרביה, נציג אליטיסטי ומקושר במיוחד בקרב החבורה הבצלאלית, מי שהפך ברבות הימים, כידוע, לאחד מאבותיה המייסדים של האמנות הישראלית. הפעם, אם כך, מנהל בוקובזה דיאלוג בין-דורי ועל-זמני, לא עם חייליה האלמוניים של האמנות הזאת, אלא עם אחת מדמויות המופת שלה. אל המפגש הזה, המתרחש בתנאים של חיבה והערכה, שב בוקובזה ומביא את זהותו המזרחית ומעמת אותה עם האוריינטליזם הרומנטי של בן-שיחו המבוגר. המבט אל המזרח בנקודת זמן מסוימת – העשורים הראשונים של המאה העשרים, זמנה של ראשית ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל וימי הראשית של אמנות "בצלאל", וביתר דיוק – המבט אל יפו ואל תל אביב הנבנית לצדה – הוא זה שמקשר בין שני האמנים ומפגיש אותם במרחב אחד.

נחום גוטמן, שהעיד על עצמו לא פעם כאוהב של התרבות הערבית ודמויותיה הציוריות, מי שגדל בשכונת נווה צדק, בימים שעוד הייתה קשורה בטבורה ליפו, תיאר את העולם המזרחי שנגלה לעיניו כשהוא נתון למקצביו האיטיים ולארוטיקה הסמויה המפכה בו: אוכל האבטיח, היושב אל הרצפה, בין התרנגולת לחמור, מעשני הנרגילה בבתי הקפה שזורמים עם הזמן, הסוחרים בחנויותיהם האפלוליות, הנשים העירומות המתרחצות בבריכות ההשקיה בפרדס, או, לחילופין, מוסתרות על-ידי שמלותיהן כשרק עיניהן חשופות; העולם הארוטי של בתי הזונות היפואיים; כל אלה מאכלסים עולם סגור, ייצרי ופשוט. "הווי המזרח בשכונות הערביות של יפו הילך עלי קסם רב, לא רק במראה העין אלא גם בקצב החיים", סיפר בזיכרונותיו לאהוד בן-עזר, "[...] בהווי המזרחי שהיה סביבנו הרגשתי תסיסה חזקה של הפץ-חיים, של אינסטינקטים בריאים, קשר טבעי לנוף [...] הערבים שביניהם חיינו ביפו זכורים לי כאנשים בעלי-אופי, סימפאטיים, [...] אהבתי את ההומור הערבי. הציוריות. חוסר המסכנות..."³ גוטמן אף ידע לדבר בשפה

¹ התערוכה "בצלאל גירסה ב'" כללה עבודות מקור של ששה אמנים ממוצא מזרחי, שלמדו ב"בצלאל הישן" ובוקובזה צייר את דיוקניהם. דגם הרקע לדיוקן נבנה מפרט אחד מתוך ציור של כל אחד מהם. דיוקן אחרון בתערוכה היה דיוקן של בוקובזה עצמו כאמן בצלאל-מזרחי, המתחבר לשובלת. התערוכה לוותה בקטלוג, עם טקסט של דליה מרקוביץ' וקציעה אלון. נוסף לציורים עיצב בוקובזה סדרת מוצרים בסגנון 'עבודות בצלאל', למכירה בחנות.

² נחום גוטמן למד ב"בצלאל" בשנים 1914 – 1918.

³ נחום גוטמן ואהוד בן-עזר, "בין חולות וכחול שמים", יהושע בורנשטיין, הוצאת ספרים "יבנה" בע"מ, 1986, עמ' 34

הערבית ובקרב חבורת בצלאל הירושלמית, שרובה ככולה היו זרים מוחלטים בארץ, היה הוא השליח הקבוע לענייני משא ומתן עם השכנים הערבים ועם נציגי השלטון העותמאני⁴. את העולם היהודי החדש, ההולך ונבנה לנגד עיניו, תיאר גוטמן כעולם בעל חוקים משלו, עתיר פעילות והתחדשות: בעולם הזה יש מריצנים, בנאים וטייחים, יש בו מי שמנגן בכינור ומי שמשקה את הגירנוים בגינתה, והוא מופיע, כביכול, במרחב אחר, נפרד מהמרחב הערבי. המבט התל אביבי של גוטמן, הנתון בין רחוב אחד העם למורד רחוב הרצל, מפריד את הפרויקט החלוצי מתוך העולם המזרחי ומציע קידמה ומודרנה, שחצבו, לעצמם, כביכול, פיסת שמים נפרדת. המפגש הישיר בין האוכלוסיה הערבית המקומית לבין המתתיישרים היהודים, לא מופיע בדרך כלל בציוריו של גוטמן, גם לא בציוריהם של ציירי התקופה האחרים. שכן, התפישה הכללית הייתה של שני עולמות שממירים זה את זה ואינם נפגשים בדיאלוג ישיר. הערבי, לפיכך, היווה מרכיב בתוך הנוף המזרחי, מבלי שנחלץ מתוכו למעמד דיאלוגי מובחן.

לא כך ראה את הדברים יוסף אליהו שלוש, בנו של אהרון שלוש, ממייסדי נווה צדק. בספרו "פרשת חיי", שיצא לאור ב-1931, הוא מתאר עולם מזרחי מובהק, שבו העיר יפו מהווה לב חי ופועם של החיים המקומיים והתרבות הערבית מקשרת בין כולם. בני משפחת שלוש, אמונים על תרבות המזרח ושולטים היטב בשפתה, פעלו בתוך המרחב המקומי וביחס אליו, ולא הפרידו בין העולמות. יוסף אליהו שלוש אף זוקף את הצלחת התערותם בארץ לזכות התחשבותם ב"שכניו שבשכנותם אנו היינו צריכים לבנות את בנינו". כנגד מבטם הקורא את מפת המציאות ומשתלב במזרח, קובל שלוש על כך ש"בכל הספרות הציונית אין אף ספר אחד שיספר באופן נכון בתיאור אמיתי את חיי העם [הערבי]" ועל כך שהתעמולה הציונית נקטה בשיטות "שהכל יש בהן חוץ מדבר אחד ששכחו והוא, תשומת הלב לאותם התושבים אשר יושבים כבר בארץ זו"⁵.

ליבו של הדיאלוג שמתנהל כאן בין בוקובזה לגוטמן כרוך, אם-כך, בסוגיית המרחב המקומי ובזהותו המשתנה. לצורך העניין מאמץ לעצמו הפעם בוקובזה זהות של צייר יפואי, ובעקבות המיתוס של תפוזי Jaffa הוא מתחקה אחר מרחב העיר יפו ופרדסיה - נושא מרכזי ביותר ביצירתו המוקדמת של נחום גוטמן. שם, בלב הפרדסים של יפו, כפי שהם נראים בעיניו של גוטמן, 'שותל' בוקובזה את אותם חלקים שיצאו מן הפריים המצויר, או הועתקו מתוכו למרחב אחר. בוקובזה מעלה על בדיו – באמצעות צילומי ארכיון מאותן שנים⁶ - את המפגש הישיר והיומיומי בין יהודים לערבים, את נוכחותם של הפרדסנים הערבים, את קיומן של נשים ערביות ("עפפה", "עאליה", "נוזהה") שאינן מגלמות למען הגבר המערבי את אידיאל האישה החושנית, ואת הדומיננטיות המזרחית האבודה שאפיינה את המרחב כולו. הוא מבקש לרקום מחדש מציאות חיים שכתוצאה מהפנטזיה האוריינטליסטית מצד אחד והסכסוך היהודי-פלסטיני מצד שני, התפצלה לערוצים שונים ומנותקים זה מזה וחלקים שלמים מתוכה נמחקו לחלוטין. כל זאת

⁴ ראה "בין חולת וכחול שמים", עמ' 116

⁵ יוסף אליהו שלוש, פרשת חיי (1870 – 1930), הוצאת בבל, 2005, בעקבות ההוצאה המקורית מ-1931, עמ' 363 – 364.
⁶ הצילום "החיפוש בטיילת" נלקח מארכיון צילום פלסטיני באינטרנט. הצילום "משפחת הפרדסן, 1939" נלקח מתוך ספרה של ד"ר רונה סלע, צילום פלסטיני, הוצאת..... הצילום "קפה בשדרה" צולם על-ידי הצלם שמעון קורבמן והוא נלקח בקטלוג תערוכת הצילומים של קורבמן שנערכה במוזיאון ארץ-ישראל,....

עולה לנגד עינינו כחיזיון צבעוני זוהר ומרהיב, בסגנון נאיבי "ילדי", המכיל מרכיב גרוטסקי: "עבודותיו של בוקובזה מנכיחות בו-זמנית גרוטסקיות ובדיה, לצד גרעין של אמת וביקורת פוליטית"⁷, כתבו דליה מרקוביץ וקציעה אלון, וסללו את דרכו הפיקטיבית של בוקובזה כ"צייר בצלאל" תמים, שכביכול חורג מכל כרוניקה סגנונית, אל זירת הדיון הביקורתית של האמנות העכשווית.

את שלוש תערוכותיו הראשונות הקדיש בוקובזה למשפחה המזרחית, וליתר דיוק – למשפחתו שלה ולסיפור הגירתה מן המזרח (טוניס) למערב (פריז) ובחזרה אל המזרח (ישראל) ("פלזיר אורינטל", 2000, "צייר-תייר", 2002, "פלורה", 2006, שלושתן הוצגו בגלריה נלי אמן בתל אביב). את מיצב השחמט ("פסגה", 2004, מוזיאון תל אביב לאמנות) עיצב בהשראת המפגש בין 'אשכנזים' ל'מזרחים': שחקניו ה'שחורים' עוצבו כמזרחיים, מלווים בגמל, וה'לבנים' עוצבו כאשכנזים, מלווים בחמור... בתערוכה Jaffa מתבונן בוקובזה לראשונה על המשפחה הערבית ולוקח לעצמו, כמזרחי, את תפקיד המתווך, המתפקד כדמות-ביניים בין המערבי הבא מבחוץ לבין הלבנטיני המקומי. כמי שנולד כבר בבירת האמנות המערבית – פריז, דור ראשון למהגרים צפון אפריקאיים, הייתה אופציית הזהות המערבית זמינה לגביו, לא פחות מזו המזרחית, אך הוא בחר במודע לפעול מתוך נקודת המבט שהתווה לו שמו המקורי. החתימה בשם 'בוקובזה' מנתבת אותו אל המקום המזרחי, ושמו הפרטי הכפול – אליהו-אריק, מוסיף לזהותו גוון יהודי וצרפתי גם יחד. מן המבט המפוצל הזה, של העבד ושל האדון, משקיף בוקובזה על האורינט/המזרח מבחוץ ומבפנים בעת ובעונה אחת. לפיכך הסגנון הילדי-נאיבי שאימץ לעצמו משחק לידי הזהות המזרחית ומאתגר את הזהות המערבית.

ייתכן שהקיבעון על סגנון-ילדות נובע מהרגע המכונן בביוגרפיות של גוטמן ושל בוקובזה, שני מהגרים רכים בשנים שהוטלו לארץ חדשה לחלוטין בגיל שש (בוקובזה, 1969) ושבע (גוטמן, 1905). הייתה זו חווית ילדות מעצבת שהפכה, אולי, את שניהם לסרבנים לעתיד של הסגנון האוניברסאלי - ה"בוגר" - הנדרש ממי שחי בחברת קידמה מערבית. אחת העדויות להנצחת נרטיב ההגירה הזה היא הדיוקן העצמי של בוקובזה כילד מזרחי (2002), הלבוש בהקפדה בסגנון אירופאי, והוא רוכב על חמור גוטמני... הפנטזיה של המערב על המזרח, שסומנה על-ידי אדוארד סעיד כחטא הקדמון של האורינטליזם הקולוניאליסטי, מעוררת את בוקובזה לייצר מניפולציה בזמן ובמרחב ולהסיג את המבט לאחור, עד לאותו רגע שבו הערבי היה שם, במרכז הפריים – שותה קפה בשדרה, ניצב ליד עצי ההדרים שלו, נתון לחסדיו-תשוקותיו של החייל הבריטי ומשקיף מגובה השרפרף על בוריס שץ, מייסד "בצלאל", הצועד נמרצות עם ג'לבייה מתנפפת⁸. כמי שנענה וצעד בעקבות הקריאה Come to Palestine⁹, בוקובזה חוזר ומתקבע באובססיוויות בצומת הקריטית של גיבוש השפה הבצלאלית מתוך המציאות המזרחית המקומית, וחושף את תמימותה הנואלת – אך גם את תאומיה הבועטים בבטנה.

⁷ דליה מרקוביץ וקציעה אלון, בצלאל גרסה ב', אליהו אריק בוקובזה, בתוך קטלוג בצלאל גרסה ב', אליהו אריק בוקובזה, בית האמנים, ירושלים, 2006.

⁸ "למראהו היו הערבים קמים משרפרפיהם, מזיזים את הנרגילות, ומפנים לו מעבר ביראת כבוד. ואני הייתי צועד אחריו לבטח בשביל שנתפנה". מתוך: נחום גוטמן ואהוד בן-עזר, "בין חולות וכחול שמיים", עמ' 116.

⁹ הכתובת המופיעה על כרזה בצלאלית שעיצב זאב רבן, מלווה בציור נוף מזרחי, המהווה בסיס לאחד מציוריו של בוקובזה.